

УДК: 372.461

Сойко І. М., к.пед.н., доцент (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ - НАЙВАЖЛИВІША УМОВА УСПІШНОГО НАВЧАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

***Анотація.** У статті досліджено процес оволодіння учнями початкових класів рідною мовою - головною умовою та засобом мовленнєвого розвитку та інтелектуального зростання школярів, який забезпечує їхню готовність здобувати в подальшому сучасну освіту.*

***Ключові слова:** мовлення, молодші школярі, мовленнєві навички, мовленнєві вміння, рідна мова.*

***Аннотация.** В статье исследован процесс овладения учениками начальных классов родным языком – главным условием и способом речевого развития и интеллектуального роста школьников, который обеспечивает их готовность приобретать в дальнейшем современное образование.*

***Ключевые слова:** речь младших школьников, речевые навыки, речевые умения, родной язык.*

***Annotation.** In this article the process of primary school pupils mastering native language - the main condition and method of speech development and intellectual growth of pupils, which ensures their willingness to acquire modern education in the future is investigated.*

***Key words:** primary school pupils' speeches, speaking skills, speech abilities, the native language.*

Нині шкільна освіта в Україні виходить на якісно новий щабель, зумовлений змінами у суспільному житті. Формуються концептуальні засади національної системи освіти, народжуються нові концепції, науковці створюють оригінальні навчальні і виховні системи, апробують нові підходи до вивчення різних навчальних предметів, в тому числі і рідної мови. Розробляються предметні стандарти, змінюється зміст навчання. Усе це свідчить про прагнення освітян прислужитися Україні, плекати національну еліту гармонійно розвинених, творчо мислячих людей.

Особливої уваги на сучасному етапі потребує розробка нових технологій вивчення мови, адже правильне, багате мовлення є одним з показників загальної освіти та рівня культури громадян України. Рідна мова є формою вияву національної та особистісної самосвідомості, засобом самопізнання, самовираження і саморозвитку людини. У

Державному освітньому стандарті з української мови зазначається, що в складних умовах економічної і суспільної криз, труднощів у розбудові української державності, відродженні української мови, недостатньої мовленнєвої культури населення основні функції української мови реалізуються далеко не повністю. У зв'язку з цим нагальна необхідність піднесення рівня грамотності усного і писемного мовлення громадян України як державотворчого фактора потребує докладання чимало зусиль і уваги передусім в галузі мовної освіти початкової та середньої школи. На сучасному етапі мета навчання рідної мови полягає у формуванні мовної особистості, яка використовує мовні засоби відповідно до ситуації спілкування, тобто опанування молодшими школярами української мови як засобу спілкування і пізнання, прилучення через мову до скарбниць духовності і культури, надбань українського народу, виховання громадянськості, патріотизму, національної самосвідомості [1, с. 29].

Суть проблеми, полягає в ефективному розвитку мовленнєвої діяльності молодших школярів. Нові знання на уроках української мови завжди формуються на попередньо вироблених опорних вміннях, таких, як уміння співвідносити звуки і букви, аналізувати слова за будовою і зв'язками, добирати слова і речення залежно від мети висловлювання.

Розвиток сучасної методики мовлення підготовки дітей до школи неможливий на сьогодні без поєднання з останніми науковими даними психолінгвістики, без опори на дослідження відомих вчених, методистів.

У працях методистів Д. І. Тихомирова, М. А. Корфа, В. П. Вахтерова, Т. Лубнець, Б. Грінченка, П. Чепіка висловлюється стурбованість розвитком мовлення в Україні. Над дослідженням цієї проблеми працювало багато відомих вчених, до яких відносяться Вашуленко М. С., Савченко О. Я., Богуш А. М. Грипас Н. Я., Коваль А. П., Садова В. С., які глибоко вивчали методику викладання української мови в початкових класах.

Однак, низька мовна культура багатьох громадян України зумовлює необхідність нових досліджень зазначеної проблеми.

Метою цієї статті є формування мовленнєвих знань, умінь і навичок учнів молодших класів на уроках рідної мови, яке буде здійснюватись ефективно, якщо створити такі педагогічні умови, як: включення вчителів, учнів у навчально-виховну діяльність, яка б допомогла глибоко усвідомити роль і значення мовлення молодших школярів на уроках рідної мови; оволодіння вчителями необхідними навчально-методичними технологіями навчально-виховної роботи.

Мовлення – невід'ємна частина соціального буття людей, необхідна умова людського суспільства, головний засіб виробничої, політичної, культурної, науково-технічної, побутової інформації. Найвищі досягнення людської думки, найглибші знання і найпалкіші почуття залишаються невідомими для людей, якщо вони не будуть ясно і точно оформлені в словах.

Формування мовлення позитивно характеризує людину будь-якого віку і професії. Отже, оволодіння мовою і мовленням – необхідна умова формування соціально активної особистості. Видатний педагог К.Д. Ушинський був переконаний, що рідне слово «є саме той одяг, у який має прибратися всяке знання, щоб стати справжньою власністю людської свідомості» [2].

Педагогічне значення процесу навчання молодших школярів рідної мови полягає в тому, що вона для них є не лише об'єктом вивчення, а й найважливішим засобом засвоєння всіх інших предметів шкільного курсу.

Завдання початкового курсу української мови - прищепити учням осмислене ставлення до мовних фактів, навчити їх орієнтуватись у мовних структурах; сформувати науково-правильні уявлення з фонетики і графіки, лексики, словотвору, граматики (морфології та синтаксису). Усе навчання має бути спрямоване на організацію і вдосконалення мовленнєвої діяльності дітей, на оволодіння засобами творення зв'язних висловлювань в усній та писемній формах. Тому в початковому навчанні «...засвоєння мови слід будувати через комунікативну лінгвістику, через вибір ситуації, пошуки естетично довершених форм спілкування» [3].

Якраз найновіші досягнення в галузі психолінгвістики дають змогу по-іншому дивитися на методичні погляди і підходи, які вже склалися раніше, переосмислити завдання і зміст методики розвитку мовлення дітей дошкільного віку в цілому і методики мовленнєвої підготовки дітей до школи, зокрема. Вдосконалення сучасної методики розвитку дітей дошкільного віку – формування мовленнєвої діяльності – передбачає живання назви “мовленнєва підготовка” у двох значеннях:

1) загально мовленнєва підготовка – розвиток навичок усного мовлення (вимовляння, лексичних, граматичних; навичок утворювання діалогічних і монологічних висловлювань), тобто навичок говоріння – живання одиниць мови для мислення, спілкування, розвиток комунікативних навичок; розвиток сприйняття і розуміння мовлення (аудіювання), засвоєння мовних значень; під розвитком навичок усного мовлення мається на увазі також і розвиток мовленнєвого досвіду, розвитку мовного чуття;

2) спеціальна мовна і мовленнєва підготовка – первісне усвідомлення її знакової системи і осмислення мовних значень, формування основ мовних і мовленнєвих умінь у галузі читання, письма; умінь, пов'язаних з аналізом мовних явищ, із розвитком рефлексії (роздумів) дитини над мовленням: його усвідомлення і переосмислення над його породженням, тобто з розвитком усвідомленого і свідомого мовлення, яке контролюється за допомогою свідомості, а не “мовного почуття”.

Загально мовленнєва підготовка дітей дошкільного віку, окрім розвитку усного мовлення, безпосередньо пов'язана і з розвитком сприймання і розуміння почутого (аудіювання), що впродовж усього дошкільного віку значно випереджають розвиток навичок говоріння.

Мовна підготовка розпочинається з повідомлення дітям елементарних знань про мову, необхідних для формування первинних, спрямованих на усвідомлення мовленнєвих явищ, умінь. Закінчивши її, діти мають оволодіти мовленнєвими вміннями читання та елементарного письма (друкування слів), елементарними мовними знаннями і вміннями аналізувати одиниці мови (звук, склад, слово, речення), робити перші осмислені мовні узагальнення, початково вичленовувати істотні, відрізнити їх від неістотних ознак, робити перші спроби усвідомити своє власне мовлення, свою власну мову, які впродовж перших шести років їхнього життя виступали як спонтанні процеси мовленнєвого розвитку.

Завдання й зміст загальномовленнєвої і спеціальної розмовної підготовки якісно відрізняються одна від іншої, хоча пов'язані спільними мовними засобами їх здійснення: звуками, фонемами, інтонаемами, морфемами, словами, словосполученнями, реченнями. Також якісно різняться і способи оперування дітьми, мовним матеріалом. Ця несхожість проявляється в мимовільності – довільності, ненавмисності – навмисності, неусвідомленості – усвідомленості.

Для того, щоб по-новому – з урахуванням даних психолінгвістики – накреслити шлях мовленнєвої підготовки дітей до школи, слід розмежувати сутність двох психолінгвістичних понять: мовленнєві навички і мовленнєві вміння, які взаємопов'язані та взаємозумовлені, хоч і є двома діаметрально протилежними явищами, що якісно відрізняються одне від одного.

Мовленнєві навички – це мовленнєві операції, які здійснюються несвідомо, з новим автоматизмом за відповідної мовної норми і слугують для самостійного вираження думок, намірів, переживань. Сформувати навички – це означає забезпечити правильну побудову і реалізацію висловлювання. Дитина володіє такими навичками, але не знає і навіть не здогадується, що володіє ними. Ці операції не усвідомлені. Вона володіє ними спонтанно, у певних ситуаціях, коли вони (подібні ситуації) спонукають дитину до виявлення цих навичок. Лише за відповідного мовного і мовленнєвого навчання дитина усвідомить те, що вона робить мимовільно, тобто усвідомить власне мовлення, свої мовленнєві навички, прийде до розуміння того, що у вигляді емпіричних “життєвських” мовленнєвих уявлень, побутових розмовних і мовних узагальнень існувало у її психічному світі.

Мовленнєві вміння – це мовленнєві дії, що реалізуються на основі мовних знань і способів діяльності за оптимальними параметрами відомого, довільного і усвідомленого варіювання під час вибору і поєднання мовленнєвих операцій залежно від мети, ситуації, спілкування і співрозмовника, з яким відбувається комунікація. Це і є комунікативно-мовленнєві вміння. Вони мають творчий характер, тобто потребують

уміння швидко орієнтуватися в умовах спілкування, які ніколи не повторюються повністю, щоразу слід добирати потрібні мовні засоби, користуватися мовленнєвими навичками. Оволодіти такими мовленнєвими вміннями – означає вміти правильно добирати стиль мовлення, підкоряти форму мовного виразу завданням спілкування, вживати найефективніші мовні засоби, враховуючи необхідність екстралінгвістичних факторів (міміки, жестів, інтонації і т. п.).

Оволодівши навичками говоріння, діти засвоюють рідну мову, наслідуючи мовлення вихователів, однолітків, людей із постійного оточення, мову художніх творів, тобто того мовного оточення, в якому вони виховуються і навчаються. Вживаючи у своїй мові слова, словосполучення, речення як коди для позначення об'єктів реальної дійсності, діти не бачать самих мовних одиниць. Так, вони зіставляють предмети та явища з засвоєними словами, не розуміючи при цьому злиття у єдине ціле слів і названих ними матеріальних об'єктів, дій, станів. Діти розуміють думки, виражені в різних видах речень, виражених за допомогою словосполучень (пташка в клітці, синець від удару), досить уміло використовують речення для продуктивного мовлення, але при цьому не диференціюють граматичні форми як явище мовленнєвої дійсності.

У процесі загальноосвітньої підготовки дитина емпіричним шляхом засвоює матерію мови, запам'ятовує традиційне поєднання мовних засобів, їх виражальні відтінки. Для практичного засвоєння дитиною традиції поєднання мовних засобів їй необхідно запам'ятати орфоепічні та граматичні норми. За умови мимовільного запам'ятовування традиції вживання формується мовне відчуття, або “чуття мови”.

Для засвоєння способів виразного, спонтанного, неусвідомленого мовлення (інтонації повідомлення, вигуків, часток; модальних слів, синонімів, антонімів та інше) слід, по-перше, дати змогу дитині почути, відчутти, поспостерігати, як за допомогою мови оцінює діяльність, як вона виражає свій духовний світ, свої емоції та почуття; по-друге, створити умови, щоб на доречно зібрані мовні засоби виразності мовлення дитина сама відгукувалася емоціями, почуттями та вправлялася у вираженні власної оцінки дійсності. Якщо дитина засвоює виражальні засоби мовлення, мова стане інструментом розвитку її емоційної сфери.

Відомо, що засвоєння молодшими школярами рідної мови має не тільки педагогічне, а й соціальне значення, оскільки рідна мова служить для дитини засобом пізнання навколишнього світу, прилучення її до історичного досвіду народу, його духовної культури. Тому, для розвитку мовлення школярів у період навчання грамоти доцільно виділити роботу над словом, словосполученням, реченням і зв'язним мовленням.

Організація процесу пізнання мовних і мовленнєвих знань на основі тематично близьких текстів, а не окремих чи ізольованих речень, дає змогу

злити воедино процес застосування мовних знань і застосування їх з метою спілкування. Отже, основна мета мовленнєвого розвитку молодших школярів – формування вмінь висловлюватися в усіх доступних для них формах, типах, стилях мовлення.

Із перших днів перебування першокласника у школі перед учителем стоїть завдання навчити його висловлювати свої думки правильно, послідовно, точно і виразно. Звісно, що з цим завданням учень може справитися лише в тому разі, якщо його увага була прикута до лексичної сторони мови, а дії спрямовані на оволодіння хоча б найпростішими засобами полегшення значення слова. Такий підхід до лексичної роботи, яка здійснюється на уроках читання і письма, полягає в тому, щоб домогтися точного співвідношення слів, які читаються і використовуються в усному мовленні, і назв предметів та явищ навколишньої дійсності. Якщо учень усвідомить, що кожне слово має своє певне значення, то він точно зможе відтворювати свої думки і вибирати найбільш влучні слова. Неправильне вживання слова, нерозуміння його значення часто зумовлене об'єктивними причинами: знає предмет або явище під іншою назвою (лелека – черногуз, завірюха – хуртовина), не ознайомлений із близькими за значеннями словами (синонімами), не володіє поняттям багатозначності.

Конкретизуючи наведене, можна сказати, що під розвитком мовлення першокласників слід розуміти такі напрями:

- формування і розвиток аудіативних умінь;
- тренування мовного апарату, розвиток фонематичного слуху, виправлення та усунення недоліків вимови;
- поступове і планомірне збільшення словникового запасу учнів, навчання їх точно розуміти значення слів, як основних, так і додаткових, переносних, відтінків значень, емоційних забарвлень, розуміння найбільш вдалого використання того чи іншого слова в контексті, витіснення не літературних слів з мовлення дітей і т.п.;
- засвоєння сполучуваності слів, побудова словосполучень, засвоєння стійких сполучень, навчання граматично правильному використанню слів (у словосполучення і реченні);
- активізація мовних засобів, тобто вживання засвоєних слів та їх сполучень у реченнях, самостійно побудованому тексті-розповіді, переказі;
- удосконалення вмінь правильно будувати речення, текст;
- засвоєння умінь і навичок передачі усного мовлення, а саме оволодіння інтонаціями, логічними наголосами, паузами, мелодикою та іншими засобами усного мовлення;
- засвоєння низки конкретних умінь для підготовки і побудови зв'язного тексту: розуміння теми, її розкриття; накопичення і підготовка матеріалу для розповіді; складання плану; мовна підготовка; вдосконалення тощо.

Мовленнєва діяльність проявляється у здібностях до мовлення, в уміннях мовлення. Формується, розвивається здібність до мовлення під впливом мовного спілкування, мовної комунікації. Людина передбачає і свідомо планує свою діяльність шляхом використання знаків мови. За своєю структурою мовленнєва діяльність складається з багатьох дій і заснована на цих діях і операціях. У структурі мовленнєвої діяльності виділяють чотири важливих дії: 1) орієнтування в умовах діяльності; 2) вироблення плану у відповідності з орієнтуванням; 3) здійснення виробленого плану, реалізація його; 4) зіставлення з планом одержаного результату, тобто контроль за виконанням плану.

З приходом дитини в школу її мовлення вступає в цілком нову та своєрідну фазу розвитку. Мова, якою дитина володіла раніше лише як необхідним, але звичним інструментом, стає для неї уже об'єктом вивчення. Для дитини цей перехід важкий і багатозначний. Мовлення у навчанні виконує важливу функцію. Адже з одного боку, воно-інструмент, засіб оволодіння виучуваним, а з другого – джерело знань. Крім того мовлення є ще і фактором комунікації. Отже, рівень розвитку мовлення визначає весь процес опанування знань.

Відомо, що першокласник вбирає мовні засоби з мовлення людей, які його оточують. Ось чому для оволодіння правильним мовленням дуже важливо, щоб дитина мала і правильне та багате мовне середовище. Надзвичайно велику увагу повинен приділяти своєму мовленню вчитель. Є хороше прислів'я: «З ким поведешся, від того наберешся». Від учителя учні переймають все – усмішку, ходу, вміння триматися, манеру говорити і коли трапляється й лайку [4].

Саме тому В.О. Сухомлинський категорично засуджував «педагогічну недорікуватість» відстоюючи велику словесну культуру вчителя. Мистецтво навчання і виховання, стверджував він, вміщує насамперед мистецтво говорити [4]. Учитель не просто має бути вихованою людиною тонкої думки, а взірцем для школярів. Він зобов'язаний безпомилково відчувати всі нюанси настрою своїх учнів, розуміти їхній душевний стан і щоразу добирати і потрібний тон, і слова, і тему для розмови. «Він – чутлива мембрана, а не глуха стіна у стосунках з оточенням» [3].

Варто завжди пам'ятати і про те, що сказане має бути почутим та сприйнятим. Тому необхідно подбати про чітку і правильну вимову, добру дикцію, поширений темп мовлення, приємний тембр голосу, не кажучи вже про відповідний словник.

Про роль навчання мови і мовлення неодноразово підкреслював К. Д. Ушинський. Він говорив, що навчання мови у першому класі «складає предмет головний, центральний», і що «сприяння розвитку усного мовлення в дітей є, без сумніву, один з найголовніших обов'язків учителя» [2]. Великий педагог називав рідну мову «надзвичайним педагогом...»

адже саме рідна мова не тільки навчає багато чого, а й навчає напроцуд легко, за якимсь «недосяжно полегшеним методом. Рідна мова – найкращий, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, світ духовного життя народу, яке починається далеко за межами історії...» [2].

Працюючи над розвитком мовлення, з 1 класу варто приділяти увагу етиці мовленнєвої поведінки. Формування навиків мовленнєвого етикету передбачає засвоєння знань про норми мовної поведінки, а також збагачення мови молодшого школяра такими словами, зворотами, конструкціями, які необхідні у повсякденному спілкуванні між людьми. Це мовні засоби, за допомогою яких висловлюють привітання, прощання, вдячність, вибачення, застереження, незадоволення, обурення, наказ, розпорядження тощо.

В українській мові існує багато мовних засобів, що використовуються в різноманітних життєвих ситуаціях, виражаючи різні відтінки одного й того ж смислу мовленнєвого етикету. Наприклад, в залежності від ситуації, від стосунків між людьми можуть бути використані такі форми як: «дякую», «широ дякую», «дуже вам вдячний» тощо. Деякі з них використовуються під час звертання до колег, інші – до офіційних осіб або людей старшого віку. Тому важливо навчити школярів їх правильно використовувати.

Спілкуючись з рідними, дитина оволодіває деякими елементарними знаннями з мовленнєвого етикету. Ще у ранньому дитинстві вона привчається вітатися, звертатися до рідних з тим, чи іншим проханням, запитанням, зі словами вдячності і т.д. В подальшому у зв'язку розширенням кола людей, з якими дитина спілкується, збагачується і її життєвий досвід, і активний словник. Але розвиток мовлення дитини відбувається не лише на кількісному збагаченні активного словника. Цей процес вимагає виховання уважного, свідомого відношення до використання слів у мовленні, вміння вибрати мовні засоби, найбільш за все доречні в конкретній ситуації. Дитина повинна розуміти, що, наприклад, прощаючись з товаришем можна сказати «до завтра», «до зустрічі», а вчительці – «До побачення, Маріє Іванівно!».

Важливе розуміння дітьми й того, яке значення під час спілкуванні з людьми має інтонація, з якою вимовляються ті чи інші слова. Формування вміння правильно інтонувати своє мовлення є суттєвим елементом розвитку мовлення дитини. Діти повинні добре усвідомити, що слова привітання і прощання говоряться голосно і чітко для того, щоб їх почули всі присутні. Таким чином, на уроках і в позаурочний час вчитель повинен створювати такі навчальні ситуації, в яких діти могли б відповідно до етичних норм звернутися один до одного з проханням, запитанням, вчилися розповідати не тільки вчителю, а й товаришу, та вести з в побуті невимушений діалог тощо.

Крім того, значна увага має приділятися у навчальному процесі розвитку мовного апарату дитини, дикції, виразності мовлення. Для цього рекомендується робота над скоромовками, загадками, лічилками, чистомовками, які привертають дитячу увагу цікавим змістом і своєрідною формою. Пропонувати їх варто тоді, коли діти вже правильно вимовляють звуки (букварний період). Так, лічилки можна використовувати на початку рухливої або дидактичної гри. Це сприяє налагодженню мовного дихання, енергійній артикуляції, чіткому промовлянню слів, створює у дітей хороший настрій, вводить їх у гру. Водночас, долається «ковтання» звуків, розвивається темп мовлення (повільний, середній, швидкий) і вміння непомітно робити переходи від одного темпу мовлення до іншого, досягаючи чіткої вимови.

Беручи до уваги ці факти, ми рекомендуємо перепланувати уроки навчання грамоти, відсунувши хоча б на місяць роботу, що стосується засвоєння букв, з тим, щоб протягом цього періоду організувати інтенсивне формування вимовних вмінь, збагачення словникового запасу, оволодіння на практичному рівні граматичним ладом української мови, тобто збільшити термін проведення добукварного періоду навчання грамоти. Протягом цього періоду на всіх інших уроках слід подбати про інтенсивне формування культури усного українського мовлення, тому, завдання, які ставляться на уроках української мови щодо формування культури мовлення першокласників повинні ставитись та реалізуватись і на всіх інших уроках.

Узагальнюючі результати проведеного дослідження, слід зробити висновок, що розвиток мовлення рідною мовою є найважливіша умова успішного навчання школярів молодших класів. Досконале оволодіння учнями науковими формами української мови дозволить полегшити їм вивчення інших навчальних дисциплін. Тому, необхідно змінити структуру уроку української мови в молодших класах, приділивши більше уваги формуванню вимовних вмінь та збагаченню словникового запасу учнів.

Подальші розвідки цієї проблеми необхідно проводити досліджуючи підходи до покращення методики викладання української мови в середніх та старших класах, а також у вищих навчальних закладах.

1. Державний стандарт освіти // Початкова школа. – 2001. – №1. – С. 28-54.
2. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: В 2 томах /Ушинський К. Д. – К.: Радянська школа, 1983. – Т. 1. – 450 с.
3. Коваль А. П. Учитель – вірєць мовної культури / Коваль А. П. // Початкова школа. – 1973. – № 7. – С. 67-74.
4. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5-ти томах. / Сухомлинський В.О. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 3. – 350 с.

Рецензент: д.пед.н., професор Коваль Г. П.